

Лісова В. О.

КОМУНІКАЦІЇ З ГРОМАДСЬКІСТЮ КДБ УРСР В УМОВАХ ПОЛІТИКИ ГЛАСНОСТІ (1987–1989 рр.)

У статті проаналізовано основні напрями та форми зовнішніх відкритих комунікацій радянських спецслужб на другому етапі перебудови їхньої діяльності у горбачовський період. Продемонстровано загальні тенденції реалізації органами державної безпеки принципу відкритості та висвітлено ключові управлінські рішення щодо розширення «гласності та демократизації» в оперативно-службовій діяльності КДБ УРСР у роки перебудови. Обґрунтовано, що у другій половині 1980-х років у СРСР відбулася трансформація «репресивно-комунікативної» системи з поступовим переходом від монологічної комунікації до діалогічного спілкування. Водночас показано, що на публічність радянських спецслужб у цей перехідний період впливала як специфіка їхньої роботи, так і панівна в СРСР пропагандистська модель комунікації. Акцентовано, що у цей час гласні контакти органів держбезпеки з населенням мали яскраво виражений інформаційно-пропагандистський характер.

Тож серед складових комунікативної взаємодії радянських спецслужб із громадськістю йдеться про: публічну дискредитацію учасників національно-визвольного руху; популяризацію органів держбезпеки через ЗМІ та творчі союзи; участь КДБ УРСР у реабілітаційних процесах; роботу зі зверненнями громадян.

Ключові слова: гласність, перебудова, комунікації, зв'язки з громадськістю, пресгрупа, пропаганда, КДБ, УРСР.

Із початком перебудови в Радянському Союзі постала потреба у налагодженні активної взаємодії влади з громадянами, підвищенні рівня поінформованості суспільства щодо ключових управлінських рішень і стану їх виконання, а отже у перегляді підходів до державної комунікативної політики. У цей час партія всіляко намагалася переконати громадськість у нібито своїй прогресивності, відкритості та прагненні до діалогу. Таку саму позицію мав і союзно-республіканський орган державного управління у сфері забезпечення державної безпеки – КДБ СРСР.

Як зазначає Георгій Почепцов, у суспільстві жорсткої ієрархії, яким був Радянський Союз, панувала лише монологічна комунікація і не було потреби в риторичних хитрощах. «При поширенні діалогічності, багатоголосся, права на істину, яке залежить не тільки від ієрархічного рівня начальницького крісла, ситуація різко змінюється», – підкреслює він. Відбувається перехід від ієрархічної комунікації, де головним компонентом був наказ, до демократичної – де основою стає переконання¹. Такий злам «репресивно-комунікативної» системи у Країні Рад, зокрема у діяльності спецслужб, припав на другу половину 1980-х рр.

¹ Георгій Почепцов, *Теорія комунікації* (Москва: Рефл-бук; Київ: Ваклер, 2001), 12.

Тож постає питання, що являли собою комунікації радянських органів державної безпеки з громадськістю у цей перехідний період?

Враховуючи міждисциплінарний характер теми, для визначення предмета дослідження і застосування адекватного понятійно-категоріального апарату, слід передусім звернутися до робіт із теорії та практики комунікацій і паблік релішнз.

Зокрема, одні з найбільш цитованих американських дослідників у сфері зв'язків із громадськістю Скот Катліп, Ален Сентер і Глен Брум підкреслюють, що успіх або, навпаки, невдача організації безпосередньо залежать від налагодження й підтримання взаємовигідних відносин із відповідною громадськістю. При цьому в основі класифікації PR, як управлінської функції, часто лежить поділ громадськості на «внутрішню» та «зовнішню». Відповідно внутрішніми є зв'язки, що підтримуються всередині структури між її співробітниками, а зовнішніми – зі сторонньою громадськістю. Попри узагальненість подібної категоризації визнає такий підхід найпоширенішим у літературі з паблік релішнз і Валентин Королько².

² Скот Катліп, Ален Сентер, Глен Брум, *Паблік релішнз. Теорія і практика* (Москва: Издательский дом «Вильямс», 2008), 20–25, 45; Валентин Королько, *Основи паблік релішнз* (Москва: Рефл-бук; Київ: Ваклер, 2001), 138; Георгій Почепцов, *Паблік релішнз для професіоналов* (Москва:

Водночас Микола Саппа зазначає, що особливості здійснення PR діяльності є прагнення всеохопного та різноманітного впливу на громадськість у цілому і на окремі її групи³. Тому для забезпечення успішної роботи організації необхідні суспільне розуміння і схвалення, з одного боку, та зменшення опору своїй діяльності, з іншого. Досягти цього можна через налагодження ефективної комунікативної взаємодії, тобто широкого повного та відповідного обміну інформацією між усіма учасниками процесу спілкування.

Як слушно зауважують автори монографії «Державно-громадянська комунікація: шлях від кризи до взаємодії», у системі державно-управлінських відносин інформація є традиційно централізованою та закритою, а в публічно-комунікативній сфері – відкритою і доступною для всіх. Своєю чергою Олександр Соснін, Анатолій Михненко і Лариса Литвинова підкреслюють, що чим більше формалізованою і закритою є структура, тим жорсткіше організуються планування і рух інформації⁴. Тож проблема дихотомії відкритості й закритості завжди була і лишається актуальною для сектору безпеки і оборони. У діяльності ж радянських спецслужб поєднання принципу гласності та конспірації відбувалося з гіпертрофованим переважанням останнього, що разом із пропагандистською моделлю спілкування й наклало відбиток на розбудову зовнішніх відкритих комунікацій секретного відомства.

Отже, можна стверджувати, що у період горбачовської перебудови КДБ УРСР підтримував як внутрішні (всередині системи радянських органів державної безпеки), так і зовнішні зв'язки. Останні поділялися на закриті (непублічні) комунікації з органами державної влади, судовими органами, організаціями та громадянами і відкриті (публічні та приватні) комунікації з різними групами громадськості. При цьому відкриті комунікації радянські спецслужби розглядали як важливий інструмент впливу на суспільну думку та маніпулювання нею. Забезпечувались вони через публічні (робота зі ЗМІ, творчими союзами, громадськими організаціями, зустрічі з працівниками підприємств, установ, організа-

цій тощо) та особисті канали (розгляд звернень і прийом громадян).

Оскільки в цей період понятійно-категоріальний апарат публік релейшенз у радянських спецслужбах не застосовували, то в розвідці збережено професійну термінологію органів державної безпеки, що також сприяє дотриманню принципу історизму.

Розгляд історіографічних досліджень свідчить про постійне зростання наукового інтересу до діяльності органів державної безпеки в УРСР. При цьому переважна більшість сучасних вітчизняних робіт стосується періоду першої половини ХХ ст., де основна увага вчених зосереджена на політичних репресіях 1930-х – початку 1950-х рр. та ролі НКВС–МДБ у втіленні каральної політики сталінізму. Комплексне ж дослідження історії радянських спецслужб в Україні у часи «холодної війни» взагалі не здійснювалося⁵.

Якщо звернутися до вивчення діяльності органів держбезпеки в останні роки існування СРСР, то українські історики в основному розглядають її в контексті протистояння з національно-визвольним рухом. З-поміж вітчизняних науковців, які займаються дослідженням цього періоду, – Олександр Бойко, Віктор і Василь Даниленки, Георгій Касьянов, Анатолій Русначенко, Володимир В'ятрович, Олександр Лошицький, Олег Бажан, Юрій Данилюк та інші⁶.

⁵ Володимир Пилипчук, *Становлення і розвиток СНБ – СБ України: теоретичні та організаційно-правові основи (1991–2004)* (Київ: НКЦ СБ України, 2006), 11–17; Володимир Пилипчук, «Проблеми і напрями дослідження історії суб'єктів сектору безпеки України», *Вісник Академії правових наук України. Право* 4 (2012): 102–113; Олександр Лісов, «Діяльність радянських спецслужб в Україні у 1945–1991 рр.: новітня вітчизняна історіографія», *Воєнно-історичний вісник. Збірник наукових праць Національного університету оборони України* 4 (2015): 65–70.

⁶ Олександр Бойко, *Україна в 1985–1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку* (Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2002), 305; Віктор Даниленко, *Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2018), 278; Його ж, *Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали* (Київ: Смолоскип, 2013), 736; Георгій Касьянов, *Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х рр.* (Київ: Либідь, 1995), 224; Анатолій Русначенко, *Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років* (Київ: Видавництво ім. О. Теліги, 1998), 720; Володимир В'ятрович, *Історія з грифом «Секретно»: архів КГБ розповідають* (Львів: Часопис, 2012), 240; Олег Бажан, Юрій Данилюк, *Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті рр.)* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2000), 232; Юрій Данилюк, Олег Бажан, *Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр.)* (Київ: Рідний край, 2000), 389; Олег Бажан, Олександр Лошицький, «Народний рух України в інтерпретації Комітету держбезпеки УРСР», *3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ* 33 (2009): 196–205; Олег Бажан, «КДБ УРСР та неформальні об'єднання в період “горбачовської перебудови”», *Наукові записки НАУКМА. Історичні науки* 104 (2010): 68–77.

Рефл-бук; Київ: Ваклер, 2003), 78; Валерій Дрешпак, *Комунікації в публічному управлінні* (Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2015), 18–20.

³ Микола Саппа, «До питання про становлення і розвиток публік релейшенз в Україні», *Український соціум* 6 (2006): 56.

⁴ Володимир Козаков, Ольга Рашковська, Валерій Ребалко, *Державно-громадянська комунікація: шлях від кризи до взаємодії* (Київ: ДП «Видавничий дім “Персонал”», 2017), 27, 84–85; Олександр Соснін, Анатолій Михненко, Лариса Литвинова, *Комунікативна парадигма суспільного розвитку* (Київ: НАДУ, 2011), 54–55; Дрешпак, *Комунікації в публічному управлінні*, 18–20.

Крім того, значна частина сучасних наукових студій належить відомчим дослідникам і покликана підвищувати практичну складову функціонування національних спецслужб. Відповідно більшість із цих розробок має гриф обмеження доступу, а можливість ознайомитися з ними має вузьке коло науковців. Із доступних широкому загалу праць, які зокрема розповідають про інформаційні операції КДБ УРСР, слід згадати доктор Володимира Цибулькіна, Леоніда Рожена, Дмитра Веденєєва та Геннадія Биструхіна⁷.

Серед закордонних праць, у яких ідеться про комунікативну діяльність радянських спецслужб у публічній сфері, – роботи російського дослідника Олега Хлобустова⁸ та британської історикині Джулії Федор⁹. Водночас стосуються ці студії виключно союзно-республіканського відомства, оминаючи питання розбудови зв'язків із громадськістю республіканськими органами державної безпеки.

Отже, праці з історії радянських спецслужб в Україні другої половини ХХ ст. досі є фрагментарними і висвітлюють лише окремі періоди та напрями їхньої роботи. При цьому тема зовнішніх відкритих комунікацій КДБ УРСР в умовах політики горбачовської гласності досі лишається однією із найменш вивчених, що й зумовлює її актуальність.

Попри гасла про перебудову діяльності, гласність, демократизацію і «нове політичне мислення», на початку горбачовської доби чітко проявилася консервативність та неготовність секретного відомства до змін¹⁰. Необхідність відкритої комунікації з суспільством, пошук нових форм взаємодії і оперативність подання інформації викликали у представників радянських спецслужб чи не найбільші труднощі. Таку ситуацію зумовило й те, що не було єдиного бачення мети та змісту перетворень у роботі органів державної безпеки.

⁷ Володимир Цибулькін, Леонід Рожен, Дмитро Веденєєв, *Нариси з історії розвідки суб'єктів державотворення на теренах України* (Київ: Преса України, 2011), 435; Дмитро Веденєєв, Геннадій Биструхін, *Двобій без компромісів. Протиборство спецвідділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки* (Київ: К.І.С., 2007), 410–413.

⁸ Олег Хлобустов, *КГБ без прикрас 1954–1991 годы* (2007), <http://web.archive.org/web/20201223094529/https://proza.ru/2007/05/23-267>; Олег Хлобустов, *КГБ СССР 1954–1991 гг. Тайны гибели Великой державы* (Москва: Издательский центр «Аква-Терм», 2012), 656.

⁹ Джулія Федор, *Традиции чекистов от Ленина до Путина. Культ государственной безопасности* (Санкт-Петербург: Питер, 2012), 303.

¹⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 9, оп. 1, спр. 819, арк. 21–22; Николай Голушко, *В спецслужбах трех государств* (Москва: Кучково поле, 2012), 158–160; Даниленко, *Політичні протести й інакودумство в Україні*, 33.

Більш системний підхід до розвитку інформаційно-комунікативної діяльності секретного відомства сформувався після Всесоюзної науково-практичної конференції КДБ СРСР «Подальша демократизація радянського суспільства та перебудова в роботі органів державної безпеки», яка пройшла 10–12 грудня 1987 р. У Комітеті зазначали, що хоча зміни торкнулися всіх аспектів його функціонування, осучаснення форм і методів роботи проходило нерівномірно, повільно усувалися стереотипи в мисленні та практичних діях співробітників. Тому було зроблено акцент на зміцненні зв'язку з народом, підвищенні правової культури особового складу, дотриманні конституційних прав і свобод громадян¹¹, тобто тих моментів, де радянські спецслужби виходили у публічну площину та безпосередньо взаємодіяли з громадськістю.

Тож на 1988 р. в органах державної безпеки зрештою було вироблено концепцію подальших перетворень, що й означувало початок другого етапу перебудови їхньої діяльності¹².

Водночас попри заяви очільників секретного відомства, якісні зміни на головних напрямках його роботи в центрі й на місцях відбувалися із запізненням, «корінної перебудови» досягти не вдавалося. Це, серед іншого, було предметом обговорення на Колегії КДБ УРСР 28 січня 1988 р.¹³

З огляду на зростання соціально-політичної активності громадян, загострення на теренах України дражливих для радянської влади проблем релігійного, культурного, національного характеру, одним із провідних завдань республіканського відомства залишалася боротьба з ідеологічною диверсією і спробами противника «дискредитувати процес перебудови, використати обстановку демократизації і гласності для збудження політично шкідливих настроїв серед різних верств населення»¹⁴. Фактично це означало проведення оперативних заходів щодо представників національно-демократичних сил, блокування питань національних відносин, історії, екології, проведення багатовекторної пропагандистської роботи.

Тому для органів держбезпеки гостро стояла потреба навчити співробітників швидко та ефективно працювати в нових реаліях. Про оновлення підходів у роботі йшлося і в «Практичних заходах органів державної безпеки Україн-

¹¹ ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 823, арк. 17–18, 43–44; спр. 824, арк. 6–8; спр. 825, арк. 27.

¹² Там само, спр. 824, арк. 3–12.

¹³ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 441, арк. 58–60.

¹⁴ Там само, арк. 64, 72.

ської РСР із реалізації установок та підсумків Колегії КДБ СРСР від 15 січня 1988 р. «Про підсумки Всесоюзної науково-практичної конференції КДБ СРСР», затверджених КДБ УРСР 31 березня 1988 р. Зокрема керівному й оперативному складу наказували скерувати організаційну та практичну діяльність на оволодіння «новим політичним мисленням», освоїти сучасні методи діяльності, підвищити відповідальність і компетентність кадрів, розвивати «творчу активність»¹⁵.

Завданню покращення інформаційно-пропагандистського забезпечення слугував також намір організувати пресгрупу КДБ УРСР¹⁶.

Слід зазначити, що на той час за рецензування творів, присвячених радянським спецслужбам, відповідали кілька співробітників Інспекторського управління при Голові КДБ УРСР¹⁷.

Крім того, схожі підрозділи існували і в регіональних органах. Наприклад, в Управлінні КДБ у Полтавській області функціонувала комісія зі зв'язків із трудящими на громадських засадах, замість якої у грудні 1986 р. створили пресгрупу на чолі із заступником начальника Управління. Із березня 1987 р. таку ж постійну пресгрупу організували в УКДБ у Хмельницькій області.

До складу цих підрозділів, як правило, входили представники кадрових, інспекторських, п'ятих і слідчих відділів, секретаріату. Вони займалися поширенням у ЗМІ інформаційних матеріалів, слідкували за створенням творів літератури й мистецтва про діяльність органів держбезпеки, встановлювали і розширювали контакти із творчими організаціями та окремими авторами¹⁸.

Прикметно, що в масштабах союзно-республіканського відомства штатний «піар-підрозділ» існував ще з 1969 р., коли було створено Бюро зі зв'язків Комітету державної безпеки при Раді Міністрів СРСР з видавництвами та іншими органами масової інформації (Пресбюро КДБ), яке публічно представляло радянські спецслужби в питаннях оприлюднення інформації про їх роботу¹⁹.

¹⁵ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 441, арк. 196.

¹⁶ Там само, арк. 202. У документі йшлося про планові заходи КДБ УРСР, але помилково зазначено «...організувати прес-групу КДБ СРСР...».

¹⁷ Там само, ф. 17, оп. 1, спр. 139, арк. 81, 95, 140, 205, 248, 260, 283, 349, 378, 379.

¹⁸ Олександр Дроботенко, ред., *Управління Служби безпеки України в Полтавській області. Історія та сучасність* (Полтава: ПФ «Ектив Стар», 2012), 192; Управління Служби безпеки України у Хмельницькій області, ф. 1 (Р), оп. 1, спр. 77, т. 2, арк. 16.

¹⁹ *Тайное становится явным. ЦОС ФСБ уполномочен заявить* (Москва: Гелеос, АСТ, 2000), 3–4, 8; Георгий Почепцов, *КГБ Андропова с усамі Сталина: управление массовым сознанием* (Харьков: Фолио, 2020), 191–192.

Пресбюро відповідало за популяризацію позитивного історичного досвіду радянських органів держбезпеки та результатів їх протистояння з іноземними розвідками та «антирадянськими елементами»; викриття через ЗМІ підривної активності ворога; визначення доцільності опублікування художніх та публіцистичних творів, п'єс, кіносценаріїв, радіо- і телематеріалів на так звану чекістську тематику; надання методичної допомоги в організації роботи із висвітлення діяльності органів держбезпеки в мас-медіа²⁰.

Водночас розширення гласності потребувало від секретного відомства запровадження більш системної взаємодії зі ЗМІ, громадськими організаціями, науковими установами та творчими колективами на місцях. Пресбюро КДБ СРСР було не в змозі охопити такі обсяги роботи. Саме тому в оперативно-службовій діяльності республіканських комітетів та регіональних органів поступово виокремлюється напрям зовнішніх відкритих комунікацій.

На подальше інформаційно-пропагандистське забезпечення органів державної безпеки вплинула також XIX партійна конференція, що пройшла 28 червня – 1 липня 1988 р. Зокрема, в резолюції «Про гласність» було підкреслено необхідність систематично публікувати дані про роботу правоохоронних органів, статистичні відомості щодо стану злочинності та заходи з її запобігання. Окремо йшлося про необхідність створення правових гарантій гласності через закріплення в конституційному порядку права громадян на інформацію²¹.

Нові партійні установки знайшли відображення в рішеннях Колегії КДБ СРСР «Про завдання органів державної безпеки, що впливають із рішень XIX Всесоюзної конференції КПРС» від 17 липня 1988 р. Співробітникам укотре наказували шукати й швидше опанувати нові методи та прийоми роботи, зокрема активніше використовувати можливості ЗМІ для висвітлення питань функціонування радянських спецслужб, що викликали громадський інтерес²².

Про сучасні відомчі підходи до комунікативної діяльності говорив і голова КДБ СРСР В. Чебриков в інтерв'ю газеті «Правда» у вересні 1988 р.²³ Розглядаючи гласність як одну з форм активного зв'язку радянських спецслужб із громадянами, він вказував на постійне розширення

²⁰ *Тайное становится явным*, 5.

²¹ *Материалы XIX Всесоюзной конференции Коммунистической партии Советского Союза, 28 июня – 1 июля 1988 г.* (Москва: Политиздат, 1988), 160.

²² ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 827, арк. 13; спр. 830, арк. 36.

²³ Там само, спр. 826, арк. 3–16.

контактів із населенням через проведення зустрічей із трудовими колективами, залучення громадськості до забезпечення державної безпеки, співпрацю з журналістами, письменниками й кінематографістами.

Зокрема у 1987 р. вийшло 235 книжок про органи держбезпеки, випущено 10 повнометражних художніх і документальних, 40 короткометражних кіно- і телефільмів, опубліковано майже 7,5 тисячі статей. Активну взаємодію було налагоджено з редакціями низки центральних газет. Предметом особливих гордощів для спецслужби стала поява в тижневику «Аргументи й факти» нової постійної рубрики «КДБ СРСР повідомляє та коментує».

Окремий акцент під час реалізації зовнішніх відкритих комунікацій відомства було зроблено на поєднанні принципів гласності і конспірації. «Звісно, не про все можна розказувати, не всі документи можна опублікувати. Секретність у даному випадку... продиктована специфікою роботи... Але під час більш ретельного аналізу наявних у нашому розпорядженні матеріалів ми бачимо, що багато можна було б і відкрити. Ми готові більше відповідати на питання і нам дійсно є що сказати», – наголошував В. Чебриков²⁴.

В унісон із центром про свою зацікавленість у розширенні зв'язків із народом та «широкій відкритості» публічно заявляло й керівництво республіканського відомства²⁵. Тож тенденція до створення відомчих пресгруп на місцях повністю відповідала завданню розширення медіаприсутності органів держбезпеки.

31 жовтня 1988 р. Микола Голушко підписав наказ № 0185 «Про вдосконалення роботи з підготовки й доведення до масової аудиторії матеріалів органів КДБ УРСР». Цей розпорядчий документ вийшов на виконання вказівки голови КДБ СРСР № 6с від 15 лютого 1988 р. «Про використання матеріалів КДБ в бюлетені “Аргументи та факти” та окремих програмах Центрального телебачення».

Відповідно до наказу при Інспекції організували неструктурну постійну відомчу пресгрупу у складі трьох осіб, які відповідали за фінальне оброблення і оприлюднення матеріалів, підготовлених різними підрозділами та органами Комітету.

При цьому організацію пошуку, оцінку і підготовку матеріалів для просування в союзних та республіканських ЗМІ було покладено на заступників керівників Першого, Другого, Третього, Четвертого, П'ятого, Шостого управлінь,

Управління кадрів, Слідчого й Десятого відділів та начальника чекістського кабінету. Процес відбору і якість інформації, призначеної для поширення, контролювали заступники голови республіканського відомства²⁶.

Свою чергою, пресгрупа за посередництва П'ятого управління забезпечувала налагодження співпраці з творчими організаціями, видавництвами, редакціями газет і журналів, радіо-, теле- й кіностудіями. Її співробітники надавали консультації під час створення творів про органи держбезпеки, займалися розглядом та рецензуванням рукописів, цензурували надіслані тексти²⁷.

Крім того, пресгрупа займалася підбиранням, своєчасним обробленням архівних і поточних оперативних даних, спогадів ветеранів, готувала за ними оглядові документи, призначені для оприлюднення. Її співробітники також брали участь у підготовці доповідей, виступів, оглядів про роботу Комітету; сприяли парткому КДБ УРСР в організації творчих зустрічей авторів зі співробітниками держбезпеки; розглядали листи, скарги заяви громадян; узагальнювали матеріали за лінією роботи підрозділу та інформували інстанції²⁸.

Створення подібних інформаційно-пропагандистських підрозділів мало бажаний для КДБ ефект. Зокрема, О. Хлобутов зазначає, що проведений ним у 1988 р. контент-аналіз низки публікацій у центральних та регіональних виданнях (загалом майже 900 статей щодо функціонування органів держбезпеки на різних етапах існування) показав, що приблизно 70 % публікацій мали яскраво виражений негативний характер. В основному вони стосувалися періоду 1930–1950-х рр. 20 % становили «нейтральні» і 10 % – «позитивні» матеріали щодо сучасної діяльності Комітету. Останні, як правило, були підготовлені за участю «підрозділів громадських зв'язків КДБ»²⁹.

Слід зазначити, що у 1988 р. головні інформаційно-пропагандистські можливості КДБ УРСР спрямовував на дискредитацію учасників національно-демократичного руху, який почав набирати повної сили. Зокрема, із залученням ЗМІ й творчих союзів Комітет готувався здійснити широкий комплекс довготривалих «викривальних заходів» проти закордонних наццентрів. Для цього в органах держбезпеки планували використати матеріали завершених справ та архів-

²⁴ ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, арк. 6–7.

²⁵ Голушко, *В спецслужбах трех государств*, 359.

²⁶ ГДА СБУ, ф. 9, оп. 1, спр. 449, арк. 58–60.

²⁷ Там само, арк. 61–62.

²⁸ Там само, арк. 62.

²⁹ Хлобутов, *КГБ без прикрас*.

ні дані, які начебто доводили співпрацю оунівців зі спеціальними органами нацистської Німеччини, спецслужбами США і країн НАТО³⁰.

30 серпня 1988 р. було схвалено організаційно-практичні заходи органів держбезпеки Української РСР із реалізації рішення Колегії КДБ СРСР від 17 липня 1988 р. У контексті боротьби з ідеологічною диверсією, у документі йшлося про підготовку інформаційних акцій із викриття підривних устремлінь іноземних спецслужб, оунівських центрів та компрометацію перед широкою громадськістю – В'ячеслава Чорновола, Михайла Гориня, Зеновія Красівського й інших «екстремістів»³¹.

Восени 1988 р. КДБ УРСР провів у ЗМІ потужну пропагандистську кампанію із дискредитації закордонних частин ОУН. 14 вересня на основі завершеної спецоперації «Перевал» («Бу-меранг») у Києві відбулася пресконференція, на якій виступили співробітники держбезпеки СРСР і Польської Народної Республіки. Загалом у заході взяли участь понад 100 радянських журналістів і представників засобів масової інформації Польщі, НДР, Чехословаччини, Угорщини, Болгарії, Куби, В'єтнаму, ФРН і Данії³².

Мова йшла про те як у 1970-х рр. КДБ УРСР та МВС Польщі вдалося підслати своїх агентів до очільників закордонних частин ОУН. Під прикриттям «локальної ланки націоналістичного підпілля» учасники цієї законспірованої групи тривалий час передавали радянським спецслужбам розвіддані та сприяли просуванню дезінформації за кордон³³.

Ця справа мала широкий пропагандистський супровід: вийшла низка теле- й радіопередач, статей у центральній і республіканській пресі, зокрема в газетах «Правда», «Известия», «Радянська Україна». Каналами ТАРС і АПН повідомлення про конференцію передавали на Захід. Її матеріали висвітлювали засоби масової інформації США, Канади, Великої Британії, ФРН, де, за даними чекістів, вони мали значний суспільний резонанс³⁴.

Оприлюднені матеріали також активно використовували для інформаційного впливу на власних громадян, особливо в західних областях. Для цього організували публічні обговорення на зборах трудових колективів, у пресі

виходили інтерв'ю з колишніми націоналістами, де вони засуджували дії закордонного проводу. У Комітеті підкреслювали, що завдяки розкриттю зібраної інформації удару було завдано не лише по закордонних центрах ОУН, а й по представниках національно-демократичних сил в Україні, зокрема учасниках «Української Гельсинської спілки»³⁵.

Одночасно у відомстві продовжували приділяти значну увагу популяризації протистояння ВНК–КДБ із ворожими спецслужбами й організаціями³⁶.

Свідченням того, що в Комітеті серйозно переймалися питаннями репутації, була й надіслана вищому партійному керівництву республіки 15 лютого 1988 р. доповідна записка «Щодо спроб противника дискредитувати діяльність органів КДБ».

Зокрема, за даними відомства, іноземні спецслужби під час перебування в республіці їхніх емісарів збирали інформацію про ставлення населення до органів державної безпеки, а також проводили опитування радянських громадян, які виїжджали за кордон. У першу чергу їх начебто цікавила громадська думка про реальність перебування в діяльності КДБ, свідчення про утиски прав громадян, реакція населення на публікації в періодиці та художні твори про репресивні методи радянських каральних органів у 1930–1940-х рр. За твердженням М. Голушка, у такий спосіб на Заході планували інспірувати нові викриття, ослабити позицію Комітету і скомпроментувати його перед керівництвом партії³⁷.

Важливу роль для просування професійної репутації українські чекісти відводили також ювілейній даті створення Всеукраїнської надзвичайної комісії. 23 грудня 1988 р. М. Голушко надіслав до ЦК Компартії України доповідну записку «Щодо проведення заходів, присвячених 70-річчю органів державної безпеки Української РСР»³⁸.

Йшлося про вихід книг, присвячених функціонуванню радянських спецслужб, публікування в обласній та республіканській пресі нарисів про співробітників, оприлюднення матеріалів щодо окремих етапів розвитку органів держбезпеки та їхніх традицій. Крім того, КДБ звітував про відкриття меморіальних дошок та пам'ятників чекістам-партизанам, перейменування вулиць, зустрічі співробітників секретного відомства з творчими працівниками, організацію екскурсій до відомчого музею.

³⁰ ГДА СБУ, ф. 9, оп. 1, спр. 441, арк. 201.

³¹ Там само, спр. 442, арк. 33–34.

³² Там само, ф. 16, оп. 1, спр. 1264, арк. 131.

³³ Там само, ф. 13, оп. 1, спр. 695, арк. 111–112; ф. 16, оп. 1, спр. 1262, арк. 44–47; Веденєєв, Биструхін, *Двобій без компромісів*, 410–413; Цибулькін, Рожен, Веденєєв, *Нариси з історії розвідки*, 435.

³⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, 1264, арк. 131–132.

³⁵ Там само, арк. 132–133.

³⁶ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 441, арк. 93.

³⁷ Там само, ф. 16, оп. 1, спр. 1262, арк. 79–80.

³⁸ Там само, спр. 1266, арк. 279–282.

Також українські чекісти спільно з республіканською студією хронікально-документальних фільмів, Держтелерадіо УРСР і обласними телестудіями проводили роботу над створенням документальних фільмів про органи держбезпеки³⁹.

Активна діяльність тривала й на місцях. В обласних УКДБ влаштовували зустрічі з ветеранами держбезпеки, колективами місцевих підприємств, представниками ЗМІ. У пресі виходили пропагандистські статті та інтерв'ю з начальниками управлінь. Відбувалися спортивні заходи, приурочені до пам'ятної дати, а в кінотеатрах демонстрували фільми про чекістів⁴⁰.

Вплив на громадську думку через можливість літератури та мистецтва посідав особливе місце у пропагандистському арсеналі радянських спецслужб. Тривалий час навіть присуджували спеціальну щорічну премію КДБ СРСР до дня чекіста – за втілення позитивного образу співробітника секретного відомства⁴¹.

При цьому ініціатива створення цих творів нерідко виходила безпосередньо від органів держбезпеки. Наприклад, 21 березня 1989 р. голова КДБ УРСР і міністр внутрішніх справ направили керівникові Держтелерадіо СРСР Олександрові Аksenову лист із проханням підтримати ідею зйомок багатосерійного документального фільму, присвяченого генерал-лейтенанту Тимофію Строкачу – одному із керівників партизанського руху в Україні та кадровому співробітнику НКВС. Доцільність виходу такої стрічки вони пояснювали значним зростанням інтересу до історії, а саме 1930–1950-х рр., та необхідністю донесення суспільству бажаного для режиму трактування подій тих років⁴².

У такий спосіб КДБ намагався змістити акценти та перевести увагу громадськості від участі органів держбезпеки у реалізації репресивної політики сталінізму до теми героїзації їхнього минулого. Іншим способом подолання суспільної критики для Комітету було публічне засудження злочинів сталінської доби та участь у реабілітаційних процесах. На винятковому значенні роботи з реабілітації жертв сталінських репресій наголошував і М. Голушко, підкреслюючи, що у горбачовський період вона стала займати одне із провідних місць в оперативно-службовій діяльності органів державної безпеки⁴³.

На початок активізації реабілітаційних процесів в архівах КДБ УРСР налічувалося понад 337 тисяч справ, які підлягали перегляду, із них більш ніж 170 тисяч – на громадян, репресованих у позасудовому порядку. При цьому в самому Комітеті визнавали, що виносилися такі вироки з грубим порушенням законності і в абсолютній більшості випадків доказів винуватості громадян не було. Тому КДБ УРСР вийшов із пропозицією про зміну раніше встановленого алгоритму перегляду цих справ, що означало реабілітацію єдиним актом без призначення додаткових перевірок, оскарження та відміни прийнятих рішень у суді⁴⁴.

Невдовзі ця ініціатива отримала законодавчу основу, і 16 січня 1989 р. вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР «Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості щодо жертв репресій, що мали місце в період 30–40-х років та початку 50-х років», який визнавав позасудові масові репресії періоду культу особи неконституційними⁴⁵.

Участь органів державної безпеки у роботі з реабілітації мала широкий інформаційний супровід – виходили статті, радіо- та телепрограми, присвячені цій темі; відбувалися зустрічі представників Комітету з громадськістю і трудовими колективами; опрацьовували запити щодо долі репресованих. Зокрема, на підставі архівних матеріалів вирішували майнові питання, видавали довідки про трудовий стаж реабілітованих, про місця їх роботи і проживання до арешту, склад сім'ї, участь у бойових діях.

Роботі із запитами і прийому громадян у Комітеті держбезпеки взагалі приділяли особливу увагу, розглядаючи її як одну з форм реалізації так званого принципу опертя на маси⁴⁶.

Це питання розглядалося й 10 лютого 1989 р. на нараді керівництва КДБ СРСР, за підсумками якої керівному складу належало «краще бачити» і враховувати політичне значення звернень, що дедалі зростало, та посилення інтересу до органів державної безпеки.

Під особливим контролем у відомстві приписували тримати роботу зі скаргами та заявами щодо дій співробітників органів держбезпеки, розглядати це питання як важливу умову та ефективний засіб поліпшення усієї оперативно-службової діяльності та викорінення недоліків у ній. Результати перевірок мали доводити особовому

³⁹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, арк. 279–281.

⁴⁰ Там само, арк. 281–282.

⁴¹ *Тайне становится явным*, 10, 56; Федор, *Традиции чекистов*, 187.

⁴² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1271, арк. 102.

⁴³ Голушко, *В спецслужбах трех государств*, 316; ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 827, арк. 53–56.

⁴⁴ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 452, арк. 43–46; ф. 16, оп. 1, спр. 1274, арк. 113–114; Голушко, *В спецслужбах трех государств*, 324–325; *Хлобустов*, КГБ без прикрас.

⁴⁵ ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 842, арк. 8; Голушко, *В спецслужбах трех государств*, 324–325.

⁴⁶ Там само, ф. 13, оп. 1, спр. 826, арк. 6.

складу на нарадах і зборах, а досвід роботи з листами – узагальнювати та поширювати⁴⁷.

Незабаром наказ «Про вдосконалення роботи з листами і заявами, громадян, які зверталися в КДБ–УКДБ Української РСР, та заохочення співробітників» підписав і голова КДБ УРСР М. Голушко. У документі від 9 березня 1989 р. підкреслювалося, що підвищення правової культури співробітників та ретельний розгляд звернень сприяли підняттю авторитету органів держбезпеки в суспільстві та налагодженню зворотного зв'язку з громадянами через надходження листів із вдячністю. Тож начальники органів та підрозділів мали й надалі вживати заходів для вдосконалення цієї «дієвої форми живого зв'язку з народом» – надавати більше гласності результатам розгляду звернень, викривати формальний підхід⁴⁸.

Слід зазначити, що в Комітеті щомісяця узагальнювали інформацію щодо кількості відвідувачів, а також прийнятих у Секретаріаті і розглянутих у КДБ УРСР листів, заяв, скарг громадян та рапортів співробітників. Такі звіти надсилали також регіональні органи та підрозділи центрального управління. Ці дані групували за кількісним, тематичним, територіальним критеріями, залежно від категорії відправників (партійних і радянських органів, правоохоронних відомств, від редакцій ЗМІ, від співробітників, ветеранів та членів їх сімей, колективні, особисті звернення, анонімні повідомлення).

Системні трансформації, які відбувалися в Радянському Союзі у другій половині 1980-х рр., потребували нового рівня взаємодії між органа-

ми державної влади та суспільством. Не лишався осторонь цих процесів і Комітет державної безпеки СРСР. У цей час радянські спецслужби почали приділяти більше уваги розбудові зовнішніх відкритих комунікацій. Проте на початковому етапі такі нововведення часто наштовхувалися на консерватизм і неготовність керівного й оперативного складу до змін. До того ж не було чіткої програми перетворень. Зрештою концепцію перебудови діяльності секретного відомства було вироблено на початку 1988 р. При цьому на публічність Комітету накладали відбиток як специфіка роботи спецслужби, так і пропагандистська модель комунікації тоталітарної держави. Тому про зв'язки із громадськістю у сучасному розумінні мова не йшла, а комунікація органів державної безпеки з населенням зводилася до інформаційно-пропагандистської роботи. У цей час зовнішні відкриті комунікації КДБ УРСР були сконцентровані навколо чотирьох провідних напрямів – інформаційних кампаній проти національно-демократичних сил; популяризації органів держбезпеки в суспільстві; участі у реабілітаційних процесах; роботи з листами та зверненнями громадян. Провідними формами такої взаємодії були: зустрічі із трудовими колективами, круглі столи, тематичні вечори, зібрання громадськості, організація екскурсій до відомчих кімнат-музеїв; участь представників органів державної безпеки в публічних заходах; публікації у пресі, вихід теле- та радіопрограм, художніх і документальних фільмів, присвячених радянським спецслужбам, організація прес-конференцій; проведення особистого прийому громадян, листування за результатами розгляду звернень із вибірковою оприлюдненням цієї інформації у пресі.

⁴⁷ Там само, спр. 831, арк. 3–5; ф. 16, оп. 1, спр. 1272, арк. 134–135.

⁴⁸ Там само, ф. 9, оп. 1, спр. 458, арк. 144–145.

Bibliographic References

- Bazhan, Oleh and Yurii Danyiuk. *Ukrainskyi natsionalnyi rukh: osnovni tendentsii i etapy rozvytku (kinets 1950-kh – 1980-ti rr.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2000.
- Bazhan, Oleh and Oleksandr Loshytskyi. “Narodnyi rukh Ukrainy v interpretatsii Komitetu derzhbezpeky URSR”. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB* 33 (2009): 196–205.
- Bazhan, Oleh. “KDB URSR ta neformalni obiednannia v period «horbachovskoi perebudovy»”. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky* 104 (2010): 68–77.
- Boiko, Oleksandr. *Ukraina v 1985–1991 rr. Osnovni tendentsii suspilno-politychnoho rozvytku*. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2002.
- Danylenko, Vasyl. *Politychni protesty y inakodumstvo v Ukraini (1960–1990): Dokumenty i materialy*. Kyiv: Smoloskyp, 2013.
- Danylenko, Viktor. *Ukraina v 1985–1991 rr.: ostannia hlava radianskoi istorii*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2018.
- Danyiuk, Yurii and Oleh Bazhan. *Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr.)*. Kyiv: Ridnyi kraj, 2000.
- Dreshpak, Valerii. *Komunikatsii v publicnomu upravlinni*. Dnipropetrovsk: DRIDU NADU, 2015.
- Drobotenko, Oleksandr and Liudmyla Babenko, eds. *Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Poltavskii oblasti. Istorii ta suchasnist*. Poltava: PF “Ektiv Star”, 2012.
- Fedor, Dzhuliya. *Tradicii chekistov ot Lenina do Putina. Kul't gosudarstvennoj bezopasnosti*. Sankt-Peterburg: Piter, 2012.
- Golushko, Nikolaj. *V spetsluzhbah trekh gosudarstv*. Moskva: Kuchkovo pole, 2012.
- Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. F. 9, op. 1, file. 441, 442, 449, 452, 458; f. 13, op. 1, file. 695, 819, 823, 824, 825, 826, 827, 830, 831, 842; f. 16, op. 1, file. 1262, 1264, 1266, 1271, 1272, 1274; f. 17, op. 1, file. 139.
- Hlobustov, Oleg. *KGB bez prikras 1954–1991 gody*. 2007. <http://web.archive.org/web/20201223094529/https://proza.ru/2007/05/23-267>.
- Hlobustov, Oleg. *KGB SSSR 1954–1991 gg. Tajny gibeli Velikoj derzhavy*. Moskva: Izdatel'skij centr “Akva-Term”, 2012.
- Kasianov, Heorhii. *Nezghodni: Ukrainska intelihentsiia v rusi oporu 1960–80-kh rr.* Kyiv: Lybid, 1995.
- Katlip, Skot, Alen Senter and Glen Brum. *Pablik rilejshenz. Teoriya i praktika*. Moskva: Izdatel'skij dom “Vil'yams”, 2008.

- Korol'ko, Valentin. *Osnovy publik rileyshnz*. Moskva: Refl-buk; Kiev: Vakler, 2001.
- Kozakov, Volodymyr, Olha Rashkovska and Valerii Reballo. *Derzhavno-hromadianska komunikatsiia: shliakh vid kryzy do vzaiemodii*. Kyiv: DP "Vydavnychiy dim «Personal»", 2017.
- Lisov, Oleksandr. "Diialnistadianskykh spetssluzhb v Ukraini u 1945–1991 rr.: novitnia vitchyzniana istoriohrafia". *Voieno-istorychnyi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy* 4 (2015): 65–70.
- Materialy XIX Vsesoyuznoy konferencii Kommunisticheskoy partii Sovetskogo Soyuzu, 28 iyunya – 1 iyulya 1988 g.* Moskva: Politizdat, 1988.
- Pochepcov, Georgij. *KGB Andropova s usami Stalina: upravlenie massovym soznaniem*. Har'kov: Folio, 2020.
- Pochepcov, Georgij. *Publik rileyshnz dlya professionalov*. Moskva: Refl-buk; Kiev: Vakler, 2003.
- Pochepcov, Georgij. *Teoriya komunikacii*. Moskva: Refl-buk; Kiev: Vakler, 2001.
- Pylypchuk, Volodymyr. *Stanovlennia i rozvytok SNB – SB Ukrainy: teoretychni ta orhanizatsiino-pravovi osnovy (1991–2004)*. Kyiv: NKTs SB Ukrainy, 2006.
- Pylypchuk, Volodymyr. "Problemy i napriamy doslidzhennia istorii subiektiv sektoru bezpeky Ukrainy". *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy. Pravo* 4 (2012): 102–113.
- Rusnachenko, Anatolii. *Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini: seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv*. Kyiv: Vydavnytstvo im. O. Telihy, 1998.
- Sappa, Mykola. "Do pytannia pro stanovlennia i rozvytok publik ryleishnz v Ukraini". *Ukrainskyi sotsium* 6 (2006): 55–61.
- Sosnin, Oleksandr, Anatolii Mykhnenko and Larysa Lytvynova. *Komunikatyvna paradyhma suspilnoho rozvytku*. Kyiv: NADU, 2011.
- Tajnoe stanovitsya yavnym. COS FSB upolnomochen zayavit'*. Moskva: Geleos, AST, 2000.
- Tsybulkin, Volodymyr, Leonid Rozhen and Dmytro Viedenieiev. *Narysy z istorii rozvidky subiektiv derzhavotvorennia na terenakh Ukrainy*. Kyiv: Presa Ukrainy, 2011.
- Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy u Khmelnytskii oblasti. F. 1 (R), op. 1, file. 77, T. 2.
- Viatrovych, Volodymyr. *Istoriia z hryfom "Sekretno": arkhivy KHB rozpovidaiut*. Lviv: Chasopys, 2012.
- Viedenieiev, Dmytro and Hennadii Bystrukhin. *Dvobii bez kompromisiv. Protystborstvo spetspidrozdiliv OUN ta radianskykh syl spetsoperatsii. 1945–1980-ti roky*. Kyiv: K.I.S., 2007.

V. Lisova

COMMUNICATION WITH THE PUBLIC OF THE UKRAINIAN SSR KGB IN THE CONDITIONS OF GLASNOST POLICY (1987–1989)

The article analyzes the main directions and forms of external open communications of the Soviet secret services at the second stage of their reorganization in the Gorbachev Era. It shows the general tendencies of the state security bodies' implementation of the principle of openness. It highlights the peculiarities of "publicity and democratization" expansion in the operational and service activities of the USSR KGB in the Perestroika period. It is substantiated that in the second half of the 1980s in the USSR there was a transformation of the "repressive-communicative" system with a gradual transition from monologic communication to dialogic communication. At the same time, it is shown that the publicity of the Soviet secret services in this transitional period was influenced by both the specifics of their work and the prevailing propaganda model of communication in the USSR. It is emphasized that at that time the public contacts of the state security bodies with the population had a pronounced propaganda character.

It is proven that the KGB of the Ukrainian SSR considered open communications as an important tool for influencing and manipulating public opinion. At the same time, they were provided through public (work with the media, creative unions, public organizations, meetings with employees of enterprises, institutions, organizations, etc.) and personal channels (consideration of applications and reception of citizens).

Among the main areas of the communicative interaction of the Soviet secret services in Ukraine, the article deals with the following: public discrediting of national liberation movement members; popularization of state security bodies through mass media and creative unions, in particular the role of press groups in information and propaganda support of state security bodies; participation in rehabilitation processes; work with citizens' appeals.

The leading forms of such activities were as follow: meetings with labor collectives, roundtable discussions, thematic evenings, public meetings, organization of excursions to departmental rooms-museums; participation of representatives of state security bodies in public events; publications in the press, release of TV and radio programs, feature and documentary films dedicated to the Soviet secret services, organization of press conferences; conducting a personal reception of citizens, and correspondence based on the results of consideration of appeals.

Keywords: publicity, openness, transparency, perestroika, reformation, communication, public relations, press group, propaganda, KGB, USSR.

